Vanner Szandra

A folytonosság szerepe az egyiptomi királyideológiában

Az egyiptomi királyfelfogás központjában állt a *maat*, az igazságosság. Ez jelentette a rendet, a békét és a jólétet. Az uralkodóknak hatalomra kerülésükkor elsődleges feladatuk volt ennek megújítása és fenntartása.

Hogyan biztosíthatja a király a folytonosságot? A kérdés vizsgálatához olyan uralkodói attribútumokkal rendelkező isteneket veszünk sorra, mint Ré, Ozirisz és Hórusz. Továbbá érdemes átnézni az egyes királylistákat, a korábbi uralkodókhoz fűződő viszonyt. Elsősorban a 18. dinasztia, az Amarna-korszak kiemelésével vizsgálom meg a kérdést történeti szempontból.

Ré és Ozirisz mint a folytonosság megtestesítői

A folytonosság fontos szerepet kap az istenekről szóló történetek esetében is. A *maat* megszakadása és annak későbbi helyreállítása tűnik szembe elsősorban. Mely uralkodói istenekhez kapcsolhatók az ilyen jellegű történetek? Milyen formában jelenik meg a folytonosság?

Az olyan isteneknél, mint Ré és Ozirisz is látható, hogy valamilyen teremtő vagy termékenységi erő kötődik hozzájuk. A nap mozgására gondolva is a rend fenntartásának feladata emelkedik ki. A napisten dolga, hogy minden hajnalban megújítsa a teremtést, majd pedig éjszakánként átlépve a túlvilágra ő maga is megújuljon.[1]

A napra tehát mint teremtő erőre tekinthettek az ókori Egyiptomban, így általánosságban a világ megalkotásáról szóló történetek is hozzá kapcsolódnak. A héliupoliszi világkép alapján is azt láthatjuk, hogy Atum (Ré) az Ősvízből emelkedett ki, mint a felkelő nap, aki az abszolút létezéssel – de a nem léttel – is azonos. Az Ősdombon megállva teremtette meg Sut és Tefnutot. Az ő gyermekeikként jött a világra Geb és Nut, akiket Ozirisz, Ízisz, Széth és Nephtüsz követett.[2]

A denderai teremtéstörténetben is az Ősvízen lebegve jelenik meg a napisten, Ré. Az isten gyermek képében jelenik meg egy lótuszban ülve. A virág a vízből emelkedik ki, és a gyermekisten szemét kinyitva hozza el a világosságot, a fényt, a teremtő erőt a világba.[3]

1 Hornung, Erik: *Akhenaten and the Religion of Light,* Ithaca and London, Cornell University Press, 1999, 19–20.

2 Assmann, Jan: *The Search for God in Ancient Egypt,* Itacha – London, Cornell University Press, 2001, 119.

3 Moldován-Tóth Boglárka: „»Ó, szépséges és friss az arany« Egy dal Hathorhoz, Dendara úrnőjéhez." *Ókor,* 2006/2. 38.

A felsorolt elképzelések alapján látható, hogy bár nem volt egységes kép az ókori Egyiptomban a világ megalkotásáról, közös pont mégis található benne: minden esetben van egy ősállapot, melyben a teremtő megjelenik és véghezviszi az alkotást.[4] Atum és Ré lényegében ugyanazt testesítik meg: a napot, vagyis magát a teremtéshez szükséges erőt.

A teremtőistennek tehát több neve is lehet. Egyrészről lehet Heperi, aki a létezővé válást jelenti, a folyamat kezdetét, míg Atumnak nevezve a befejezettségre, a mindenségre utal.[5] A ciklikusság hasonló a nap égi útját tekintve: napfelkeltekor az isten maga Heperi, a szkarabeusz, vagyis az újjászületés jelképe. Rét ilyen esetben gyermekként szokták ábrázolni. Napnyugtakor pedig Atummal azonos, a befejezettséggel, aki idős férfi formájában az emberi élet végét jelentheti. A nap tehát mindennek a kezdete és a vége, lényegében egy körként képzelhetjük el útját, mely ugyancsak a folytonosságra utalhat.

Az aranykor-mítoszokban is ezt a folytonosságot láthatjuk, hiszen a napisten uralja elsőként a világot. Helyét később Su veszi át, majd őt követve utódja, Geb, végül pedig Ozirisz kerül az istenek trónjára. Széth azonban meggyilkolja Oziriszt, megszakítva a rendet, és elszabadítva ezzel a káoszt. Hórusz később bosszút áll apja gyilkosán, és ő lesz az új király, a rend pedig ismét helyreáll. A körforgás tehát egyértelmű: a hatalom, mely a teremtőistentől indul, minden uralkodóban újjászületik.[6]

A teremtés Ozirisz esetében is megjelenik. Az istent gyakran azonosítják a Nílussal, melynek áradása a világ megalkotását is jelképezheti. A víz tehát kapcsolható a teremtéshez, és ilyen formán a világot megalkotó istenhez is köthető.[7] A két fivér története[8] is erre utalhat, melyben az idősebb testvért felesége félrevezeti, ezért meg akarja gyilkolni öccsét. A fiatalabb fiú Ré-Harahti segítségét kéri az igazságtalansággal szemben. Az isten pedig vizet teremt kettejük közé, megvédve így az ártatlanul megvádolt fivért.

Oziriszhez a gabona is kapcsolható, vagyis maga az élet forrása. Denderában például az látható, hogy az isten kápolnájánál rendezett ünnepségek alapjául egy

4 Bickel, Susanne: „Altägyptische Schöpfungsvorstellungen im Kult: Mythos, Text und Bild." In: Luiselli, Maria Michela – Mohn, Jürgen – Gripentrog, Stephanie (szerk.): *Kult und Bild. Die bildliche Dimension des Kultes im Alten Orient, in der Antike und in der Neuzeit,* Diskurs Religion Bd. 1., Würzburg, Ergon Verlag, 2003, 42–43.

5 Assmann (2001): 120.

6 Assmann (2001): 122. Ozirisz újra megtestesül fiában, erre utalhat a PT 364, melyben a túlvilág urát Hórusz *ka*-jaként említik. (Allen, James: *The Ancient Egyptian Pyramid Texts,* Atlanta, Georgia, SBL Press, 2015.)

7 Assmann (2001): 122; Bickel: i. m. 44.

8 A történet a 19. dinasztia korából származik. Első megjelenése: Gardiner, Alan H.: *Late Egyptian Stories*, Bibliotheca Aegyptiaca I, Bruxelles, Édition de La Fondation Égyptologique Reine Élisabeth, 1932, 9–29. Magyar nyelven is olvasható: Dobrovits Aladár – Kákosy László (szerk.): *A paraszt panaszai: óegyiptomi novellák,* Budapest, Magyar Helikon, 1963, 57–67.

gabonából készült figura szolgálhatott, melyet aztán el is temettek. Hasonlók kerültek elő magánsírokból is, vagyis az elmúlás egyben az újjászületésre is utalhat.[9]

Ozirisz történetében[10] – melyet Plutarkhosz jegyzett fel az 1–2. században, az Ízisz-kultusz kapcsán – szintén megjelenik az újjászületés fontossága. Az isten uralkodása alatt béke volt az országban, az ellentéteket nem fegyverrel, hanem jó szóval oldotta meg, és a föld megművelésére is megtanította az embereket. Azonban még ez a tökéletesnek látszó királyság sem maradhatott fenn sokáig, hiszen Tüphón (ti. Széth) összeesküvést szőtt testvére ellen, hogy a trónt megkaparinthassa. Fivérét egy ládába zárva a Nílusba vetette. A folytonosság tehát megszakadt.[11]

Ozirisz ugyan a halállal hozható kapcsolatba, mégsem harcias istenség, sőt a fentiek alapján a gyengeség is jellemző rá. Ugyanez a vonás tűnik ki Rét vizsgálva is. Az Égi Tehén mítoszában például az olvasható, hogy a napisten uralkodása végén az emberek lázadásban törnek ki. Hasonló az az eset, amikor egy lázadás miatt Ré Szahmetet, a harcos természetű istennőt küldi az emberiség elpusztítására. Az oroszlán alakban megjelenő Szahmet azonban nem tudja véghezvinni küldetését, mert az istenek csellel eltérítik céljától. Ez a motívum jelenhetett meg Ré templomainál, amelyeket általában szent tóval vettek körbe. A víz az istennő égető dühének csillapítására szolgálhatott.[12]

A gyengeség miatt segítő társra van szüksége mind Rének, mind Ozirisznek. Az előbbi kapcsán a napbárkában utazó csillagok és istenek jelentik ezt. Különösen kiemelkedő Maat istennő, vagy a denderai felfogás szerint Hathor.[13]

Hathor esetében azt láthatjuk, hogy az istennő kettős helyet foglal el Ré mellett. Egyrészről az isten lányának tekinthető, aki a lótuszban ülő napisten Ősvízbe hullott könnyéből született. Azonban ő Ré anyja is, aki szarvain emeli az égbe a napkorongot.[14]

Ré védtelenségét erősíti legnagyobb ellensége, a káoszt megtestesítő Apóphisz képe. A napistent gyakran ábrázolták Nagy Kandúrként, aki elpusztítja ellenfelét, azonban ezt az ábrázolást a 21. dinasztia korától nőstény macska váltja fel.[15] A napbárkában megjelenik Széth is, aki szintén Apóphisz legyőzőjeként tűnik fel. Az isten tehát szintén Ré védelmezője. Hórusz és Széth történetében[16] Ré-Harahti maga kéri Ozirisz fiától, hogy adják neki a bűnös istent.

9 Schreiber Gábor: „Az isten sír." *Ókor,* 2008/7. 29–39. 30–32.

10 Angol és ógörög nyelven: Griffiths, Gwyn J.: *Plutarch's De Iside et Osiride*, Cardiff, University of Wales Press, 1970, 118–250. A mű magyar nyelven is olvasható: Plutarkhosz: *Iszisz és Oszirisz.* Ford.: W. Salgó Ágnes, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986.

11 Griffiths (1970): 13.

12 Moldován-Tóth (2006): 38, Liptay Éva: „Oroszlánból macska: Basztet kultusza a líbiai korban." *Ókor,* 2014/3. 6.

13 Assmann, Jan: *Death and Salvation in Ancient Egypt,* Ford.: David Lorton, Itacha – London, Cornell University Press, 2005, 25.

14 Moldován-Tóth (2006): 38–39.

15 Liptay (2014): 7.

16 A ma ismert formája a Ramesszida korban keletkezhetett, de valószínűsíthető, hogy már sokkal ko-

Az elképzelés szerint Apóphisz a tekintetével állítja meg a bárkát napkelte előtt, vagyis a folytonosság veszélybe kerül. Ré egyedül nem tud szembeszállni a szörnyeteggel, hiszen nem rendelkezik harcias attribútumokkal. Széthnek számos hibáját ismerjük már csak az említett Ozirisz-történet kapcsán is, mégis a kiemelkedő istenek közé tartozott az ókori Egyiptomban. A káosz köthető hozzá is, azonban más kontextusban, mint Apóphiszhoz. Az utóbbit sosem nevezték istennek, és nem is tartották született teremtménynek, csupán a kései korból ismert, esnai szövegek utalnak arra, hogy Neith istennő Ősvízbe hullott köpetéből jött létre.[17]

Széth szerepe a napbárkában esetleg lehet Ré egyik aspektusa is, aki a harciasságot testesíti meg. Lényegében ő az erő, mely képes szembeszállni a káosszal, hiszen részben magában hordozza azt. A naphimnuszok például csak Rét említik meg Apóphisz legyőzésével kapcsolatban, más istenről nem beszélnek. A 20. dinasztiai Szétnaht egyenesen Heperi-Széthnek nevezte magát, vagyis a szoláris vonás itt összekapcsolódott a harcias isten alakjával.[18]

A termékenységi istenekhez általánosságban a pusztítás is kapcsolódik. Ozirisz esetében ilyesmi nem látható, sőt sokkal inkább úgy tűnik, hogy Réhez hasonlóan neki is Széth testesíti meg az erős, harcias oldalát. Míg Ozirisz az abszolút élet, addig fivére annak ellentéte, a halál megtestesítője. Ebben a kontextusban az Ozirisz-történet öngyilkosságot ábrázol, mellyel a káosz elszabadul, önállóvá válik. Lényegében ezzel a folyamattal hozza Széth a halált a világba.[19]

Ozirisz esetében a fiát, Hóruszt is megemlíthetjük védőistenként,[20] ugyanakkor elsősorban Ízisz emelkedik ki ebben a szerepben.[21] Az istennő – Plutarkhosz leírása szerint – a bübloszi palotában találja meg a férjét őrző ládát. Megpróbálja elrejteni ugyan, de Széth rátalál, és darabokra szaggatja dühében Ozirisz testét, vagyis a rend továbbra sem tud helyreállni. A maradványokat szétszórja a világban, azonban Ízisz ismét kutatásba kezd. Az istennő, ahol megtalált egy testrészt, sírt emeltetett Ozirisz számára, ezzel megtévesztve Széthet. Ebből is az istennő védelmező szerepe tűnik ki.[22]

Szülei szenvedését később Hórusznak kell megbosszulnia, vagyis a történeti idő uralkodójának. Hórusz és Széth küzdelmeit írja le az a történet, melyben bár a sólyomisten szeme megsérül, mégis sikerül legyőznie az ellenfelét. A szem megsérülése utalhat a gyengeségre, ami Oziriszre és Rére is annyira jellemző. Hórusz

rábban beépült történetről beszélhetünk. Első kiadása: GARDINER: i. m. Magyar nyelven olvasható: DOBROVITS – KÁKOSY: i. m. 75–88.

17 VELDE, Herman Te: *Seth, God of confusion; a study of his role in Egyptian mythology and religion,* Leiden, E.J. Brill, 1967, 100–104.

18 Uo. 105–107; HARMATTA János (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia,* Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 64.

19 VELDE (1967): 95–97.

20 Például PT 701A, PT 230 stb. (ALLEN: i. m. 19, 294).

21 Ez jelenik meg a Nagy Ozirisz himnuszban is. (LICHTHEIM, Miriam: *Ancient Egyptian Literature Volume II.: The New Kingdom,* Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1976, 81–86.)

22 GRIFFITHS (1970): 18–21.

azonban a másik két istentől eltérően maga is úrrá tud lenni a káoszon. Ugyanakkor az is kiemelhető a történettel kapcsolatban, hogy Széth, miután kitépte a szemgolyóit, a földbe ásta, és azokból lótuszvirág nőtt ki, mely a szoláris vonásait jelképezi. Hórusz ép szeme ugyanakkor a nappal, a sérült pedig a holddal lehetett azonos.[23]

Hórusz és Széth ellentétére épülhetett a karnaki liturgia egy része is. A tűz meggyújtásának nevezett rítus talán a sólyomisten szemének meggyógyítását hivatott szolgálni. A szertartás alatt ugyanis vörös viaszból készült Széth-figurát vetettek a lángok közé, ez utóbbi Hórusz szemét jelképezhette. Mindezek alapján a két isten harca akár a sötétség és a fény küzdelmeként is felfogható.[24]

Hórusz a tökéletes egyiptomi férfi megtestesítőjeként is értelmezhető, aki csendes, és tökéletesen uralja magát. Ezzel szemben Széthen saját dühe és féltékenysége folyamatosan eluralkodik, de éppen ez az erő segíti Apóphisz legyőzéséhez. Ez lehet az, ami hajtja a küzdelemben.[25]

Összegezve az látható, hogy Ré, Ozirisz és Hórusz uralkodói istenek, akikhez kevésbé kapcsolódik erőszakosság, harciasság – ezt az attribútumot Széth által tudhatják maguk mellett.[26] Az isten gyakran ellenfélként tűnik fel, mégis szükséges a folytonosság fenntartásához. Griffiths fejtegetéseire utalva, ha Hórusz a fényesség, Széth pedig a sötétség, érezhetjük, hogy a kettő egymás nélkül nem létezik. Ez alapján pedig igazságosság *(maat)* sem létezhet káosz *(iszfet)* nélkül, vagyis egyik a másik nélkül nem fogható fel.

A folytonosság szerepe történeti szempontból

A folytonosság fenntartása nem csupán a történetekben, himnuszokban kapott nagy szerepet, hanem bizonyos esetekben az uralkodók is igyekeztek azt hangsúlyozni, hogy elődeik útján járnak. Elsősorban a 18. dinasztiát vizsgáljuk meg közelebbről, ugyanakkor röviden más uralkodókat is kiemelünk.

A *maat* tehát az igazságot és a rendet jelképezi. A király egyik elsődleges feladata ennek a rendnek a fenntartása lehetett. Talán ez a legátfogóbb fogalom az uralkodói szereppel kapcsolatosan, hiszen a *maat* helyreállítását szolgálja az ellenség, a káosz legyőzése és az istenek szolgálata, akaratuk követése is.

Az ellenség legyőzése már a nagyon korai korszakban is megjelenik. A Narmer-palettán az uralkodó Felső- és Alsó-Egyiptom koronáját viselve harcol ellenségeivel. Hórusz is megjelenik az ábrázoláson, amint győzelemhez segíti a királyt. Mindez a királyi hatalmat reprezentálja.[27]

23 Dobrovits – Kákosy: i. m. 83.

24 Griffiths, J. Gwyn: „The interpretation of Horus-myth of Edfu." *The Journal of Egyptian Archeology*, XLIV, 1958. 3–10.

25 Velde, Herman Te: „The Egyptian God Seth as Trickster." *Journal of the American Research Center in Egypt,* VII, 1968. 37–38.

26 PT 35. (Allen: i. m. 79.)

27 Kemp, Berry J.: *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization,* London – New York, Routledge. 2006, 83.

Az uralkodók rengeteg, akár különböző címet is viseltek, ugyanakkor a Felső- és Alsó-Egyiptom királya titulus állandó volt. A *maat* egyik szimbóluma az egységes, békés ország lehetett. Az uralkodó jelképesen egyesítette az ország két részét, mely hatalmi alapot adott neki, ugyanakkor a fogalom földrajzilag is helytálló volt. Hórusz és Széth jelképezhetik az ország két részét, az ellentétpárokat, melyek összekapcsolódása lényegében az egység, a folytonosság, a *maat.*[28]

A piramisok szimbolikája

A király (a fáraó) feladata nemcsak a földi, hanem az égi rend fenntartása is lehetett. Hatalmát egy isten garantálhatta – például Ré –, vagyis az uralkodó a két szféra között egyfajta összekötőként tűnik fel. Elképzelésük szerint Hórusz a történeti időben minden királyban újjászületett. Atum vagy Ré hivatala, mely az eget és a földet is átíveli, először az elhunyt elődre, Oziriszra szállt,[29] majd pedig utódjára, az élő királyra.[30]

Talán éppen ez a körforgás az, ami miatt a napkultusz és a temetkezés szoros kapcsolatba került egymással. Az Óbirodalom idejéről összesen 22 piramis formájú sírhely ismert, melyek építésében tényleges áttörést a 4. dinasztia alatt értek el. A korszakban jellemzően egyre nagyobb komplexumokat emeltek maguknak az uralkodók.[31]

A piramis egyiptomi neve *mer;* ez a szó lényegében egy geometriai fogalomból származik. Azt jelenti: a gúla felemelkedése, a felemelkedés helye. A forma mintha egy hegyet próbálna szimbolizálni, mely utat jelent az ég felé. A piramis csúcsát ugyanakkor *benben*-nek nevezték; érdekes, hogy egy Héliupoliszban napfétisként őrzött hegyes követ is így emlegettek. Érdemes hozzátenni, hogy az építmény csúcsát az ábrázolásokon gyakran napkoronggal helyettesítették. Azonban az sem volt szokatlan, hogy a két hegy között felemelkedő napot piramisformával pótolták.[32]

A 3. dinasztia korában már megépült Dzsószer lépcsős piramisa, melynek fokozatos kialakítása még inkább utalhat az ég felé vezető szerepére. A 4. dinasztiá-

[28] Kemp: i. m. 69–73.

[29] Ozirisz mint a halott király számos Piramis-szövegben olvasható, például: PT 56 – 199 vagy PT 426 – 428 stb. Angol nyelven olvasható: Allen: i. m. 31–108.

[30] Bárta, Miroslav: „Egyptian Kingship during the Old Kingdom." In: Hill, Jane A. – Jones, Philip – Morales, Antonio J. (szerk.): *Experiencing Power, Generating Authority. Cosmos, Politics, and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia,* Philadelphia, University of Pennsylvania Museum of Archeology and Anthropology, 2003, 259; Assmann (2001): 122.

[31] Bárta: i. m. 261–262.

[32] A szimbolikáról röviden: Kákosy László*: Ré fiai. Az Ókori Egyiptom története és kultúrája,* Budapest, Gondolat, 1979, 92–94. A piramisokról bővebben: Lehner, Mark – Wilkinson, Richard H.: *The Complete Pyramids: Solving the Ancient Mysteries,* London, Thames & Hudson, 1997.

ra azonban már egy szimbolikusabb forma alakult ki, gondoljunk mindenekelőtt Hufu piramisára.[33]

Hufu a többi királyhoz hasonlóan az istenek akaratának hordozójaként tekint magára, aki legyőzi az országra leselkedő ellenséget. Ugyanakkor nála még nem jelenik meg a „Ré fia" jelző, melyet először utódja, Dzsedefré használ. Hufu esetében inkább az látható, hogy nem a napisten gyermekeként, hanem annak reinkarnációjaként azonosíthatta magát. Természetesen Ré mellett Hórusz is feltűnik az uralkodóval kapcsolatosan. Utódja, Hafré esetében a napisten még jelentős marad, habár az uralkodó már nem azonosíthatta magát vele, és csupán a Ré fia jelzőt vette fel. Menkauré idején pedig a Ré, Hórusz és Hathor triász jelenik meg erőteljesebben.[34]

Hufu tehát az aranykor nagy istenkirályával, a legnagyobb istennel azonosíthatta saját magát. Hatalmas sírépítménye pedig nemcsak a korszak gazdagságát, de hatalmának mértékét is megmutatta. Egyenesen arra utalhatott, hogy uralkodása az aranykor visszatérte volt.

Az utókor azonban Hufura zsarnokként tekintett inkább, semmint a Ré uralmát visszahozó isteni királyként. Hérodotosz leírása szerint Hafrét és részben Menkaurét is rossz uralkodónak tartották, kegyetlenségben mégis elődjük, Hufu emelkedett ki.[35] Egy korábbi forrásban, a Hufu és a varázslók című mesében[36] is erre utalnak. A történet szerint a király egy Dzsedi nevű varázslóval találkozik, aki által meg akarja kaparintani Thot titkos dokumentumait saját piramisa megépítéséhez. A mese szerint Hufu nem éri el a célját, csupán jóslatot kap dinasztiája véget éréséről. Negatív megítélésének oka részben a hatalmas piramisépítmény és saját magának a Rével való azonosítása lehetett.

A régi uralkodók emléke

A folytonosság kifejezése többféle módon is lehetséges volt, lényegében valamilyen módon az isteni erőhöz, korábbi uralkodókhoz kötötték magukat a királyok. Megemlíthető például I. Szeszósztrisz, akinek fontos volt dinasztiáját valamilyen módon az istenekhez kötni. Ennek oka elsősorban az lehetett, hogy elődje, I. Amenemhat nem királyi vérből származott. Elsősorban az Ozirisz-mítoszt használhatta fel célja eléréséhez az új uralkodó.

33 Bárta: i. m. 266–267.

34 Hawass, Zahi: „The programs of the royal funerary complexes of the Fourth Dynasty." In: O'Connor, David – Silverman, David P. (szerk.): *Ancient Egyptian Kingship,* Leiden – New York – Köln, E. J. Brill, 1995, 246–252.

35 Hérodotosz II. 124–137.

36 Egy 17. dinasztia idejéről származó papiruszra jegyezték le a történetet, azonban a szövege alapján valamivel korábbi lehet. Első kiadása: Erman, Adolf: *Die Märchen des Papyrus Westcar vol. I. Einleitung und Commentar,* Berlin, W. Spemann, 1890, 7–13. Magyar nyelven olvasható: Dobrovits – Kákosy: i. m. 45–56.

A 12. dinasztia idejéről származhat az I. Amenemhat tanításait tartalmazó szöveg.[37] Feltételezhető, hogy propagandisztikus jelleggel készült I. Szeszósztrisz idején. A cél valószínűleg a dinasztia folytonosságának kifejezése volt, az isteni elrendeltetés hangsúlyozása. I. Amenemhat gyilkosság áldozata lett, vagyis a *maat* felborult, melyet az új király, Szeszósztrisz állított helyre.[38] A merényletet Szinuhe történetében[39] is említik, melyben a főszereplő a gyanúba keveredéstől való félelmében Szíriába menekült.

A szöveg alapján az látható, hogy I. Amenemhatnál megjelenik az emberi gyengeség, akárcsak Ozirisz esetében, ráadásul gyilkosság áldozata lesz, amivel elszabadul a káosz az országban. Az elhunyt uralkodót visszahúzódónak, passzívnak írják le, lényegében az aktivitás Szeszósztriszra, a társuralkodóra jellemző.

A 18. dinasztia idején is szükségessé vált a hasonló legitimálási folyamat. Uralmuk előtt, a hükszósz korban idegen királyok jelentek meg, akik az egyiptomiak számára idegen isteneket imádtak. Ezek az uralkodók nem testesíthették meg azt a királyi ideált, mely az ország számára a rendet fenntartó erőnek felelt volna meg. Lényegében ez a káosz korszaka lehetett az egyiptomi felfogásban.[40]

Az új dinasztiának szükséges volt tehát olyan elődhöz kötnie magát, aki még megtestesítette az ideális királyképet. A választás a 12. dinasztiára, leginkább magára I. Szeszósztriszra esett. Már I. Jahmesz és I. Amenhotep is a középbirodalmi dinasztia örököseként tűnik fel, ugyanakkor talán Hatsepszut és III. Thotmesz alatt erősödik fel igazán ez a folyamat. I. Szeszósztrisz építkezési programját is követték, ugyanakkor politikai szempontból is példaként szolgálhatott I. Amenemhat és I. Szeszósztrisz társuralkodása.[41]

Hatsepszut és Thotmesz esetében azonban egy másik legitimálási folyamatot is megemlíthetünk. A királynő nem volt teljes jogú örökös, ahogyan III. Thotmesz

37 Első megjelenés: Griffiths, Fr. Ll.: „The Millingen Papyrus (teaching of Amenemhat)." *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, XXXVI, 1896. 35–51. Angol nyelven olvasható: Lichtheim, Miriam: *Ancient Egyptian Literature Volume I.: The Old and Middle Kingdoms,* Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1973, 135–139. Magyar fordítása: Dobrovits Aladár: „I. Ámenemhat tanításai." In: Hanh István (szerk.): *Egyiptom és az ókori kelet világa. Összegyűjtött tanulmányok, II, 1945–1972,* Az Eötvös Loránd Tanulmányegyetem Ókortörténeti Tanszékének Kiadványai 12, Budapest, 1975, 543–564.

38 Thériault, Carolyn A.: „The Instructions of Amenemhet as Propaganda." *Journal of the American Research Center in Egypt,* XXX, 1993. 151–152.

39 A szöveg a Középbirodalom idejéről származik és az Újbirodalom végéig az egyik legkedveltebb irodalmi alkotás lehetett. Német kiadása: Grapow, Hermann: *Der stilistische Bau der Geschichte des Sinuhe, Untersuchungen zur Ägyptischen Stilistik I,* Berlin, Akademie Verlag, 1952. Magyar nyelven: Dobrovits – Kákosy: i. m. 19–37.

40 Redford, Donald B.: „The Concept of Kingship during the Eighteenth Dynasty." In: O'Connor, David – Silverman, David P. (szerk.): *Ancient Egyptian Kingship,* Leiden – New York – Köln, E. J. Brill, 1995, 157–158.

41 Uo. 159–160; Iwaszczuk, Jadwiga: „The Legacy of Senwosret I During the Reign of Hatshepsut and Thutmose III." *Études et Travaux. XXVII. Institut des Cultures Mediterraneennes et Orientales de l'Academie Polonaise des Sciences,* 2014. 162–168.

sem, hiszen egy mellékfeleség hozta a világra. II. Thotmesz halálakor fia még kiskorú volt, így főfelesége mint régens kormányzott, sőt később királlyá is koronáztatta magát. Ezáltal III. Thotmesz társuralkodóként jelent meg, ahogyan korábban I. Szeszósztrisz is.

A hagyomány szerint Hatsepszutot egy körmeneten Amon szobra szólította meg és nevezte ki fáraónak. III. Thotmesz is hasonlóképpen az isten kiválasztottjaként tüntette fel magát. A történet szerint még gyermekkorában, saját templomában szólította meg Amon.

A királynő esetében azonban további szálak is kötődnek az istenhez. Egy több képből álló ábrázolással – mely templomában, Deir-el-Bahariban található – már azt is bizonyítani kívánta, hogy születése is isteni eredetű volt. Az egyik jelenetben Amon tizenkét isten előtt állva jelenti be, hogy gyermeket fog nemzeni I. Thotmesz feleségével. A nászra a király képében érkezik, de később felfedi magát a királyné számára. Amon gyermekének *ka*-ját fazekaskorongon formálja meg Khnum, illetve az istenek is befogadják maguk közé.[42]

Királylisták

A múlt lényegében az elrendeltetés modellje lehetett, és ez garantálta az uralkodók hatalmának békés öröklését. A múlt megmutathatta a stabilitást, melyet a királylisták megalkotása is kifejezhetett. Az elődök tisztelete ebben az esetben is erőteljesen megjelenik.

I. Szeszósztrisz idején is fontos volt a korábbi uralkodók tisztelete, a hozzájuk való kötődés. Karnaki templomában három korábban hatalmon lévő személy – Szahuré, Neusszeré és Antef-aa – szobrát is elhelyezték. Valószínűleg ez lehetett a mintája a III. Thotmesz alatt épült Ősök Termének is.[43]

Az egyik legismertebb királylista Abüdoszban található, és a 19. dinasztiabeli I. Széthi nevéhez köthető. A király mögött fia – a későbbi II. Ramszesz – is megjelenik az ábrázolásokon, ahogyan felajánlást tesznek az elődöknek. A 76 *cartouche*-ból 39 a legkorábbi uralkodókhoz köthető, és elrendezésük kronológiai szempontból is viszonylag helyes. A cél a folytonosság kifejezése lehetett az egészen korai időktől, melyet még az idegen uralom sem szakíthatott meg.[44]

A szintén újbirodalmi eredetű torinói királylista egyik érdekessége, hogy bár feltünteti a hükszósz uralkodókat is, azonban neveiket nem foglalták *cartouche*-ba. A korszak az egyiptomiak szerint valószínűleg a nem legitim királyok uralmát jelentette, így nem kaphatták meg a szokványos tiszteletet a későbbiekben sem. A királylista a Ménész előtti korra mint a szellemek és istenek királyságára tekint.[45]

[42] Teeter, Emily: „Hatshepsut and her world." *American Journal of Archeology* 110, 2006. 650–652.

[43] Iwaszczuk: i. m. 168–169.

[44] Kemp: i. m. 62.

[45] Uo. 65.

Manethón királylistája[46] a Ptolemaiosz-kor első uralkodói számára készülhetett. Az *Aigyptika* című, görög nyelvű művében szerepelhetett, melynek nagy része elveszett. A listát is csupán más szerzők másolatai alapján ismerjük. A célja valószínűleg az ország, a korábbi uralkodók megismertetése lehetett az új, idegen származású uralkodói családdal. Manethón dolgozhatta ki a dinasztiákra való beosztást is, ráadásul az első dinasztia uralmát megelőző korszakot ő maga is a halotti szellemek és istenek korának nevezte.

Összességében, I. Szeszósztrisz uralma a helyreállításról szólhatott, csakúgy, mint a 18. dinasztia kora. Szükséges volt olyan uralkodókhoz kötni magukat, akik alatt stabilitás volt jellemző, ugyanakkor legitimek is voltak. Sőt, ugyanez játszódhatott le I. Széthi esetében is az Amarna-korszakot követő restaurálási folyamat miatt. A Ptolemaiosz-korban pedig az látható, hogy nem egyiptomi származású királyok kerültek hatalomra, ezért szükség lehetett a korábbi uralkodók megismerésére és tiszteletére.

Az Amarna-korszak legitimálása

III. Amenhotep uralkodása alatt a politikában és a szellemi életben is változások következtek be. Az újonnan beköszöntött békeidőszakot a III. Thotmesz és II. Amenhotep uralma alatt zajló háborús időszak előzte meg. IV. Thotmesz pedig békét kötött Mitannival, és egy hercegnőt is feleségül vett; hasonló házasságkötésekkel alapozta meg a politikai befolyását III. Amenhotep is az ókori Közel-Keleten.[47]

Hatalmas építkezések kezdődtek, melyre mindinkább a monumentalitás lett jellemző. III. Amenhotep a Malkata néven ismert királyi palota mellett kibővíttette a karnaki Amon-templomot, de újabbakat is emeltetett az isten számára. Már Hatsepszut és III. Thotmesz idején is érezhető volt az Amon-papság befolyása, hiszen isteni kiválasztottságukkal is őket akarhatták megnyerni maguknak.

Amon-Ré, a napisten fontosságát mutatja az is, hogy a fontosabb eseményeket ún. emlék-szkarabeuszokra jegyezték fel III. Amenhotep idején. A szoláris jelképként is értelmezhető, szkarabeuszt formázó kövek általában nem adnak részletes információt, de azt jól szemléltetik, hogy milyen jellegű témák váltak fontossá a korszakban. Például megemlíthetjük egy víztároló építését, a vadászatokat, ugyanakkor a házasságkötés főfeleségével, a nem királyi vérből származó Tejével is feljegyzésre került ezen a módon.[48]

Ezek a témakörök nem sokban térnek el a később Ehnaton által bevezetett művészeti stílusnál látottaktól. A király új fővárosában, Ahet-Atonban új ábrázolásmód lett jellemző, mely nemcsak a fizikai megjelenítésben hozott változást, hanem az

[46] Magyar nyelven: ÓKTCH 20–23.

[47] GRIMAL, Nicolas: *A History of Ancient Egypt,* Oxford-Cambrige, Blackwell, 1994, 223–224.

[48] KÓTHAY Katalin Anna – GULYÁS András: *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr.e. 3–2. évezredből,* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2007, 176–179.

ábrázolt témákban is. A királyi család mindennapjaiban az érzelmek szerepe emelkedett ki, a meghitt pillanatok bemutatása.[49]

Hosszú ideje folynak viták arról, hogy III. Amenhotepnek volt-e bármilyen szerepe az Amarna-korszakban. Az alapot az Ahet-Aton feltárása során előkerült ún. Amarna-levelek adták, melyeken az idős uralkodó is említésre kerül. Bizonyos feltételezések szerint az Ehnaton 9. éve utánról származó, III. Amenhotepet megjelenítő feliratok arra utalhatnak, hogy az idős fáraó is élhetett a városban. Az uralkodó ábrázolását az új fővárosban egyesek a társuralkodás jelének vélik, míg más elképzelés szerint ez csupán az elhunyt király emlékének megőrzésére utalhat.[50]

A szolebi templom egyik domborműve III. Amenhotep imádását mutatja be, ez még az uralkodó életében készülhetett. Thébában, Heruef sírjában például Amenhotep a napbárkán utazik. Uralkodása vége felé pedig egyre gyakrabban Aton neve is feltűnik a király személyével kapcsolatosan.[51]

Aton már az Amarna-korszakot megelőzően is ismert volt az egyiptomi vallásban. Eleinte azonban a sólyomfejű, embertestű ábrázolás volt jellemző, mint Ré-Harahtinál. A sólyom-szimbólum még Ehnaton idején is jelen volt, leginkább a gondviselő erőnek felelhetett meg. Az állati alakokban feltűnő isteneket ugyan elvetette az új vallás, Aton mellett a sólyom és az Ureusz kígyó mégis megfért.[52]

Az új vallás középpontjában tehát már csak egyetlen istennek jutott főszerep, ez pedig a napkorong, Aton volt. Lehetséges, hogy az uralkodó ezzel az Amon-papságot akarta háttérbe szorítani. Közvetlen kapcsolata ugyanis csupán a királynak volt az istennel. Ehnaton tehát prófétaként lépett fel Aton és az emberek között.[53]

Lehetséges, hogy III. Amenhotep napistensége tett nagy benyomást Ehnatonra már a trónra lépése előtt is. Az új király korai ábrázolásain még Su alakjában jelent meg, aki az aranykor-mítoszok alapján Ré utódja, ugyanakkor a teremtéstörténetben is közvetlen leszármazottja a napistennek. Nefertitit gyakran az isten női párjaként, Tefnutként jelenítették meg.[54] Ehnaton lényegében Aton fiának tekintette magát, ez magyarázhatja, hogy miért egyedül neki lehetett személyes kapcsolata az istennel. A király közvetítő szerepére utalhatnak a hozzá írt énekek, példaként említhetjük többek között Panheszi vagy Tutu hálaénekét.[55]

Látható, hogy Ehnaton nem minden szempontból tekinthető újítónak, hiszen már korábban is létező elemekre építette a vallási reformot. Ráadásul a főváros át-

[49] Hornung (1999): 36.

[50] Johnson, W. Raymond: „Amenhotep III and Amarna: Some New Considerations." *Journal of Egyptian Archeology,* LXXXII, 1996. 65.

[51] Uo. 66–67.

[52] Hornung (1999): 34.

[53] Hornung (2009): 199.

[54] Johnson: i. m. 80–81.

[55] Magyar fordításuk: Grigássy Éva: *„Ó, Napkorong ura a fénynek…" Himnuszok az ókori Egyiptomból*, Budapest, Balassi Kiadó, 2007, 47–49.

helyezésére is lehetett középbirodalmi előkép. A 12. dinasztia is új fővárost (ti. Itj-Taui) hozott létre, akárcsak Ehnaton.[56]

A hagyomány megmaradt az Aton-himnuszokban is, a király a szokványos fordulatokhoz nyúlt a megírásuknál.[57] A művészetben is, bár a fizikai megjelenítésben változások történtek – a hosszúkás kar, az előre ugró, könnycsepphez hasonló has volt jellemző –, mégis megmaradtak a régi vonások, többek között a merev testtartás, a szobroknál a háttámla, illetve a hagyományos királyi attribútumok is.

Úgy tűnik, hogy Ehnaton idején Ozirisz szerepét nem vetették el, ugyanakkor nem is került említésre. Az Újbirodalom idején a túlvilág istenét valószínűleg a nap egyik aspektusának tartották. Az elképzelés szerint Ré éjjelente a holtak birodalmába érkezik, ahonnan megújulva tér vissza minden reggel a földre. A napisten gondolkodásuk szerint tehát eggyé vált ekkor Ozirisszel, és lehetséges, hogy ez a vonás erősödött fel Ehnaton vallásában. Aton tehát magába foglalhatta ezt a tulajdonságot is.[58]

Ehnaton reformjai csupán az uralkodói család és az Ahet-Atonban élő arisztokrácia körében tudtak elég erőssé válni. Az ország többi részében nem tudott teret nyerni az új vallás, sőt a király halála után megkezdődött a restauráció. Tutanhamon és Ay közvetlenebb kapcsolatban voltak az Aton-vallással, így az ő uralkodásuk alatt még csak kezdetlegesen zajlott a folyamat. Horemheb királysága jelentett áttörő változást, aki ugyan Mutnedzsmettel – Nefertiti feltételezett nővérével – kötött házassága révén kapcsolatban volt az uralkodói családdal, mégsem állt az új vallás hatása alatt.

Horemheb próbálta magát III. Amenhotephez kötni, erre szolgálhatott Tutanhamon restaurációs sztéléjének[59] átírása is, Amon fiának azonban sosem nevezte magát. Nem köteleződött el az isten – így az Amon-papság – mellett, elsődleges támogatást a katonaság jelentett számára. Hórusz fiaként jelenítette meg magát leginkább. Uralmát az istenek döntésének tartotta.[60]

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a folytonosság Ehnaton idején is fontos szerepet töltött be. A hagyományokhoz ragaszkodva továbbra is megmaradt a 12. dinasztiához kötődő, újító szerep. Ugyanakkor elődjéhez, a gazdagságban és békében uralkodó III. Amenhotephez akarhatta magát még szorosabban kötni. Az elhunyt király uralma akár az aranykorra, Ré korára is emlékeztethette az egyiptomiakat. A 18. dinasztia első felére jellemző dicsőséges, ugyanakkor háborús idő-

56 Hornung (2009): 198–199.

57 Ehnaton naphimnusza Ay sírjának keleti falán található, mely Atonhoz és a királyhoz szól. Első öt bekezdésében az uralkodót Ré fiának is nevezi, illetve a király *maat* általi uralkodását is hangsúlyozza. Angol fordítása: Lichtheim (1976): 92–93. Első publikáció: Davies, Norman de Garis: *The rock tombs of El Amarna, Part VI*, London, Archaeological Survey of Egypt / Egypt Exploration Fund, 1903. Magyar nyelven: Grigássy: i. m. 26–27.

58 Hornung (1999): 19–20.

59 Magyar nyelven olvasható: ÓKTCH 46–48.

60 Murnane, William J.: „The Kingship of the Nineteenth Dynasty: A Study in the Resilience of an Institution." In: O'Connor, David – Silverman, David (szerk.): *Ancient Egyptian Kingship,* Leiden – New York – Köln, E. J. Brill, 1995, 185–217, 186–191.

szak után III. Amenhotep uralma megnyugvást hozott az országnak, amely politikai szempontból is rendkívül megerősödött.

Ehnaton reformjai azonban sikertelenek voltak, így az utókor szemében a káosz megtestesítőjévé vált. Utódjai megpróbálták ugyan helyreállítani az ország rendjét, talán egy esetleges polgárháború elkerülése miatt, ugyanakkor a tényleges restaurációt csak olyan király tudta végrehajtani, aki nem kötődött az Armana-korszak vallásához. Horemheb ráadásul nem élt Ahet-Atonban sem, és egykori tábornokként maga mögött tudhatta a katonaságot is. Lényegében megvolt az a hatalmi alapja – az Amon-papság melletti túlzott elkötelezettség nélkül –, amivel helyreállíthatta a *maat*-ot.

Összegzés

Azt láthatjuk, hogy azok az uralkodók, akik problémás időszakban vagy azt követően kerültek trónra, esetleg legitimálási problémákkal küzdöttek, igyekeztek olyan történetekhez nyúlni, melyek már jól ismertek voltak az egyiptomi kultúrában. Ilyenek lehettek az aranykor-mítoszok, illetve Ozirisz története vagy a Hórusz és Széth küzdelmei.

I. Szeszósztrisz apja meggyilkolásának bemutatásával I. Amenemhatot Oziriszhez, míg magát az ifjú Hóruszhoz hasonlítja, aki leküzdi a káoszt, és újra rendet teremt az országban. Ugyanez a megújító szerep emelkedik ki a 18. dinasztia idején is. I. Jahmesz legyőzte a hükszószokat, akik a káoszt, az ellenséget testesíthették meg, az új királyok feladata pedig a *maat* helyreállítása volt. A háborúkban legyőzték az ellenséget, békét igyekeztek teremteni az országban. A dinasztia első uralkodóira tehát a háborús politika lehetett jellemző. Ez a szakasz teremtette meg lényegében az alapot a későbbi nyugalmi periódusnak.

A béke III. Amenhotep idejére teljesedett ki, így az uralkodó feltételezhetően Ré aranykorához kívánt kötődni. Ehnaton esetében is felfedezhetünk hasonlóságot, hiszen bár reformerként tűnik fel monoteizmusával, mégis a hagyományos vonásokat használta fel törekvéseihez. Lehetséges, hogy a vallás alapja III. Amenhotep napistensége volt, hiszen az új király Suként is ábrázoltatta magát, illetve a nap fiaként csak ő kerülhetett közel Atonhoz és közvetíthette akaratát. Ezzel lényegében visszatért az aranykor-elképzelésekhez, ugyanakkor saját hatalmát is biztosítani akarta az Amon-papsággal szemben.

Ehnaton törekvései azonban elbuktak, tartós változásokat nem tudott bevezetni. Ennek oka egyrészről az volt, hogy az Aton-vallás csupán az új fővárosban juthatott vezető szerephez, ráadásul Horemheb támogatása nélkül a katonaságot sem tudhatta a háta mögött az uralkodó.

Ehnaton halála után uralmát a káosz korának tekintették, ugyanakkor még utódja, Tutanhamon és az őt követő Ay sem tudtak tényleges restaurációt végrehajtani. Mindkét király esetében az látható, hogy szoros kapcsolatban álltak Ahet-Atonnal és elődjük vallási reformjaival. Horemheb tudta csak a valódi helyreállítást elvégez-

ni, hiszen távol maradt Ehnaton törekvéseitől, ráadásul a katonaság támogatását is élvezte.

Horemheb sem különbözött lényegesen a korábbi uralkodóktól. A feladatai a hagyományoknak megfelelően az ellenség legyőzése és a rend fenntartása, az istenek akaratának közvetítése lehetett. A *maat* megújítójaként igyekezett visszaállítani az Ehnaton korát megelőző állapotot, ezzel teremtve rendet az országban.

Rezümé

Cikkünk kísérletet tesz a *maat* szerepének összefoglalására az ókori egyiptomi királyságban. Így fontos volt összeszedni, mely istenek állhattak kapcsolatban a királyi szereppel, mint Ozirisz, Ré, Hórusz és Széth. Úgy látszik, az egyiptomiak talán azt hihették, hogy ezek és más istenek királyok lehettek a történelem előtti időben. Az aranykor-mítoszok és Ozirisz története jó példát nyújthattak a történeti idő uralkodóinak. Az Óbirodalom idején, különösen Hufu uralkodása alatt, a napistennek nagy szerep jutott. Az uralkodó talán Ré korával azonosíthatta saját királyságát. III. Amenhotep korában hasonló elképzelések jelenhettek meg, melyek esetleg hatással lehetettek utódjára, IV. Amenhotepre/Ehnatonra. Az Amarna-reform sikertelensége okozhatta annak későbbi negatív megítélését. Eszerint Ehnaton uralma a káosz kora volt, ami összeegyeztethetetlen az egyiptomi királyképpel.

Kulcsszavak
királyság, ókori Egyiptom, maat, káosz, iszfet, aranykor

Abstract
The Role of Continuity in Egyptian Kingship Ideology

The article attempts to summarise the role of maat in Ancient Egyptian kingship. As such, it is important to consider which gods were connected with kingship, like Osiris, Ra, Horus and Seth. It seems that Egyptians thought these and other gods were kings before the predynastic period. The Golden Age myths and the story of Osiris could be a great example for the kings of the Historical period. During the Old Kingdom, especially during Hufu's reign, the sun god had the main role; Hufu may have identified his reign with the Age of Ra. The same ideas appeared during the kingship of Amenhotep III, and may have had an important effect on Amenhotep IV/Akhenaten. The unsuccessful end of the Amarna era could be the reason for the negative perception that such associations carried in later times. The Amarna era was considered as a period of chaos which was incompatible with the traditional view of the Egyptian kingship.

Keywords
divine kingship, Ancient Egypt, maat, chaos, isfet, Golden Age